

קשר בינו לבינה ללא חופה וקידושין שולחן ערוך, אבן העזר, סימן כ"ו, סעיף א'

שאלה:

אני בת עשרים וארבע ומתראה כבר ארבעה חודשים עם נעם,¹ גבר גרוש בן עשרים ושש, אב לשניים, בן ובת. נעם, שבא מרקע דתי אורתודוקסי, התחתן בגיל צעיר והתגרש כעבור שלוש שנים וחצי. הוא מבין, בדיעבד, כי בשל לחץ חברתי, הוא התחתן מוקדם מדי, עם אישה שאינה מתאימה לו, ואומנם נדרש זמן רב על מנת לשכנע את אשתו לקבל ממנו את הגט. הברכה היחידה שהביאו נישואים אלו, מבחינתו, היא שני ילדיו. נעם רוצה, אומנם, להתחתן שוב בעתיד, אולם לפי שעה הוא עוד מתאושש מן "החוויה הטראומטית" שחווה. הוא גם טוען, כי הוא כבר הספיק לקיים את מצוות "פרו ורבו".

אני באה מרקע מסורתי: בכל שבת היינו הולכים לבית הכנסת, אך לא הקפדנו לקיים את כל המצוות. בעקבות ההיכרות ביני לבין נעם אני מתחזקת בשמירת המצוות, ונועם אף הוא נפתח לעולמי השוויוני. אחרי התיכון למדתי במכינה, שירתי בצבא, עבדתי, טיילתי בעולם ועכשיו אני מתחילה ללמוד לתואר ראשון. מכיוון שאני מרגישה שאני עוד בתחילת דרכי, אף לי לא מתאים להתחתן בעתיד הקרוב.

בכל מקרה, אנו עומדים להעמיק את הקשר ואת האהבה המתפתחת בינינו גם גופנית. תמיד הייתי די שמרנית מבחינה מינית, אבל עכשיו אני מרגישה בשלה. רצינו לדעת, אם יש דרך המותרת על פי ההלכה לעשות זאת. אני מניחה שאין, אולם המצוקה שלנו הולכת וגדלה מיום ליום.

תודה,
דינה

תשובה:

דינה שלום,

אנו מבינים ומעריכים את הכנות ואת המצוקה שלך. איננו מבינים מדוע את כותבת כי אינך מוכנה להתחתן בעתיד הקרוב. גם כאישה נשואה, אפשר ללמוד באוניברסיטה ולהמשיך להתפתח. אין חובה כמובן להקים משפחה מיד, במיוחד במקרה שלך שבו 'תירשי' משפחה, באופן מסוים. היינו ממליצים לכם להעמיק את הקשר ביניכם במשך עוד כמה חודשים עד שתוכלו להחליט אם פניכם לחופה אם לאו. יחד עם זאת, לא נתעלם משאלתך האמיצה, ונשתדל לענות עליה באותה מידה של רצינות. נחלק את תשובתנו לכמה תת-נושאים, ונכתוב לעיתים בלשון

¹ השמות בדויים.

כללית: המקרה האישי שלכם עומד בראש מעייננו, אבל יש לו גם השלכות לציבור הרחב.²
1. מבוא

הראוי בעיני חז"ל היה "בן שמונה עשרה לחופה".³ יש חוגים מסוימים הסבורים גם כיום שזהו הגיל האידיאלי לנישואים, אך רוב הציבור איננו סבור כך ואיננו נוהג כך בפועל. בניגוד לעבר, רבים מתחתנים כיום בשלבים מאוחרים יותר בחייהם, ונוסף על כך, רב מספרם של הגרושים והאלמנים. אף על פי שצעירים כמותכם או מבוגרים בשלבי מעבר בחייהם אינם ממהרים להתחתן, נפוץ, בכל זאת, הרצון לפתח קשר עם בן או בת זוג. על כן מקובלת בימינו התופעה של גבר ואישה פנויים המתראים לאורך זמן כ'בני זוג' או כ'חברים'.

יש כבר ספרות מכובדת הדנה בתפיסה היהודית של אהבה ויחסים שאינם במסגרת הנישואים, בעיקר מן הפן הערכי של הסוגיה. ראויה לציון במיוחד החוברת של התנועה הקונסרבטיבית, "This Is My Beloved, This Is My Friend: A Rabbinic Letter on Intimate Relations", שבה, המחבר, הרב אליוט דורף, קובע:

Judaism posits marriage as the appropriate context for sexual intercourse . . . We condemn casual and promiscuous sexual encounters since they involve little or no love or commitment. The non-marital relations which this section addresses . . . are sexual relations between two unmarried adults which take place in the context of an ongoing, loving relationship. People engage in such relations for a number of reasons: because a suitable mate has not yet been, or may never be, found, often despite painful and heartfelt searching; because one's life circumstances render marital commitment premature, often for emotional, educational, economic, or professional reasons; or because experience with divorce or the death of a partner has necessitated a gradual healing process, including experience of several transitional relationships prior to marriage.

גם אנו מתנגדים לקיום יחסי מין מזדמנים שנועדו לשחרור יצרים בלבד, אך אנו

² תשובה זו נכתבה בשנת תש"ס בהיותי תלמיד בבית המדרש לרבנות ע"ש שכטר. אני מודה למורי וידידי פרופ' משה בנוביץ' שקרא את העבודה בזמנו והעיר עליה הערות מחכימות. כעבור כשש שנים, בשבט תשס"ו, פרסם פרופ' צבי זוהר באקדמות (גיליון י"ז) מאמר ברוח דומה בשם "זוגיות על-פי ההלכה ללא חופה וקידושין". באותו הגיליון הגיבו נגד המאמר רבנים ותלמידות חכמים. המאמר של זוהר גרם לסערה מסוימת בעולם הדתי-לאומי. ראו למשל את כתבתה של שרי מקובר-בליקוב, "צופן פילגש" ב"סופשבוע", 17.3.06. בשנת תש"ף הונחה השאלה לפתחו של ועד ההלכה. לאור קריאתי המחודשת של תשובתי המקורית והדיונים בוועד, התחדדה התשובה אבל לא השתנתה מהותית.

³ פרקי אבות ה:כא

רוצים לדון בעניינם של פנויים כמותכם שנמצאים במערכת יחסים קבועה, אך אינם יכולים או אינם מוכנים להתחתן. תשובה זו אינה באה לחלוק באופן ערכי או רעיוני על איגרתו של הרב דורף, אם כי ייתכן שהגישות לא יהיו זהות לחלוטין. מן האיגרת, החינוכית במטרותיה, אפשר להתרשם כי יש קשת של ערכים שבהם יש להתחשב לפני היחסים ובמהלכם, אך אי אפשר ללמוד ממנה מהן העמדות ההלכתיות הנוגעות לסוגיה הזאת. למעשה, הקורא נותר עם התחושה שיחסי אישות שאינם במסגרת הנישואים אסורים מכול וכול, אולם בדיעבד, אם מקיימים יחסים כאלה, מוטב להביא בחשבון כמה עניינים.

בתשובה ההלכתית שלפניכם, אנו מעוניינים לבחון קשר בין פנויים לכתחילה ולא בדיעבד, בניגוד למה שכמה שו"תים קודמים כבר עשו. שו"תים אלו בחנו סוגיות כגון: חשש לקידושין, שאלת הצורך בגט לחומרה בעת הפרידה ועוד. בחינתו של קשר כזה לכתחילה נבחנה עד כה בידי מעטים מאוד. אומנם, הרב פסח שינדלר, מוועד ההלכה הזה, חיבר תשובה שבחלקה הראשון מתייחסת לענייננו,⁴ אולם אנו שואפים להעמיק את הדיון ואף להסיק מסקנות אחרות.

בתשובה זו נבדוק את המעמד ההלכתי של פנוי ופנויה המגדירים עצמם 'חברים', ובעיקר את מרחב הקשר הגופני והאינטימי שההלכה מתירה. בעידן של חומרות רבות, היהודי הפשוט נותר נבוך, והוא לעיתים קרובות אף מתעלם ממה שהוא סבור שההלכה קובעת בעניין הקשר שבינו לבינה. עלינו לבחון, אם התפיסה האוסרת הכול מבוססת, וכתוצאה מכך נגרמים לרבים רגשות אשמה, או שמא יש מרחב תמרון גדול יותר ממה שרוב הציבור נוטה לחשוב. שאלות אלו נחוצות לחינוך הצעירים ואחרים שאינם נשואים. אם יש חובה לחנך לקפדנות בשמירת השבת, הכשרות, הצדקה וכולי, מדוע יש שתיקה סביב נושא כל כך משמעותי ומרכזי בחיים?

בתשובתנו, נצטרך להגדיר את המונח 'פילגש' המופיע במקרא ובסוגיות תלמודיות ולדון בו. המונח 'פילגש' נתון במירכאות משום שזאת הלשון שנקטו המקרא וחז"ל, ובדיוננו במקורות עלינו להשתמש בלשונם הם. אף על פי שהשימוש במונח זה עלול להרתיע חלק מן הקוראים, נראה כי משמעות המונח בלשון המדוברת כיום איננה זהה למשמעותו במקורות.

בעברית המדוברת בימינו, הפילגש היא אישה שגבר נשוי מקיים איתה יחסי אישות מחוץ למסגרת הנישואים. אין זה בהכרח מובנו של המונח אצל חז"ל. בימיהם, הייתה הפילגש בת זוג, שההתחייבות הכספית-כלכלית כלפיה לא הייתה זהה להתחייבות כלפי אישה הנשואה כדת משה וישראל. בתלמוד יש מחלוקת סביב יחסי פילגשות, ומחלוקת זאת קיימת גם אצל הראשונים והאחרונים.

יש להתייחס גם לפוסקים האוסרים פילגשות מחשש לבעילת נידה, שכן האישה תהסס מלבקר במקווה השכונתי לטבול לטהרתה. האם עלינו להביא בחשבון את

⁴ פסח שינדלר, "קשרים בינו לבינה ללא חופה וקידושין", בתוך: תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, דוד גולינקין (עורך), התנועה המסורתית, ירושלים, תשנ"ב

העובדה שכיום רוב עם ישראל אינו מקפיד על הלכות נידה במסגרת הנישואים, ועל כן הדיון בסוגיה זאת מחוץ למסגרת הנישואים מעורר תמיהה?

בשל ההימנעות מהתייחסות גלויה ופתוחה לנושא הזה, איש הישר בעיניו יעשה. אולם, מדוע להימנע מלדון בנושא הזה באופן הלכתי מקיף? האם אנו חוששים שמא ישנם איסורים וגזירות שהציבור אינו יכול לעמוד בהם, ועל כן מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין? האם עלינו לנקוט את העמדות השמרניות ביותר משום שאנו מאמינים בהן או שמא מפני שהשפעתנו בתחום זה מוגבלת מעיקרה ואין שום תועלת בגמישות הלכתית? אם נוכל לפתח רעיונות הלכתיים השייכים לציבור מסוים, אולי תצמח מן התשובה הזאת תועלת.

2. מאי פילגשים?

תיאור של יחסים קבועים בין בני זוג לא נשואים קיים במקורות. בתנ"ך יש דוגמאות רבות לגברים, בדרך כלל נשואים, שלהם אישה נוספת, פילגש.⁵ על פי העולה מכמה מקורות, מעמדה של הפילגש היה נחות מזה של האישה הנשואה. כך למשל בספרי דברים: "ותמנע הייתה פילגש [לאליפז בן עשן] לפי שאמרה: איני כדיי שאהיה לו לאשה, אהיה לו לפילגש".⁶ מדרש אחר אומר: "מלך שהיה לו אישה ופילגש, בשעה שהוא בא אצל אשתו הוא בא בפרהסיא, ובשעה שהוא בא אצל פילגשו הוא בא במטמונים".⁷

בתקופת התלמוד כבר לא נהגו היהודים להחזיק פילגשים.⁸ אולם, משום שהיה זה מוסד מכובד אצל אבותינו, לא יכלו החכמים לשלול אותו לגמרי, אפילו אם היו רוצים בכך. בכל מקרה, מכיוון שהתופעה לא הייתה נפוצה, יש מעט מאוד דיונים בנושא הזה בספרות הרבנית מהתקופה ההיא. שתי סוגיות קצרות, אחת בתלמוד הירושלמי ואחת בתלמוד הבבלי, דנות בטיבו של קשר הפילגשות. בירושלמי כתוב:

ואי זו היא אשה ואי זו פלגש?

רבי מאיר אומר: אשה יש לה כתובה פילגש אין לה כתובה[ה]. ר' יודה אומר: אחת זו ואחת זו יש לה כתובה. אשה יש לה כתובה[ה] ותנאי כתובה. פילגש יש לה כתובה ואין לה תנאי כתובה.⁹

⁵ דוגמות לגברים במקרא שהיו להם פילגשים: אברהם, בראשית כה:ו ודברי הימים א' א:לב; נחור, אחי אברהם, בראשית כב:כד; יעקב, בראשית לה:כב; גדעון, שופטים ח:לא; שאול, שמואל ב' ג:ז, כא:יא; דוד, שמואל ב' ה:יג; טו:טז; טז:כא; יט:ו; כג:ו ודברי הימים א' ג:ט; שלמה, מלכים א' יא:ג; רחבעם ראו דברי הימים ב' יא:כא. לדוגמאות נוספות, ראו אנציקלופדיה מקראית, ערך "פילגש". סיפור פילגש בגבעה מופיע בשופטים יט-כ; מעניין לציין שבסיפור זה לא כתוב שאיש לוי היה נשוי לאישה אחרת, כך שיייתכן שהיה גבר פנוי.

⁶ ספרי, דברים פסקה של"ו

⁷ בראשית רבה נב:ב

⁸ ראו שני מאמרים מקיפים של לואיס מ. אפשטיין (Louis M. Epstein) על מוסד הפילגשות אצל היהודים ובעולם היווני-רומאי: "Institution of Concubinage Among the Jews," PAAJR, 6 (1934/5) pp. 153-188 ו-*Marriage and Concubinage*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1942. ראו את הפרק "Concubinage" עמ' 34-76, שהוא גרסה מעודכנת יותר של המאמר הרשום ראשון.
⁹ ירושלמי כתובות פרק ה הלכה ב

לפי הירושלמי, יש מחלוקת בין רבי מאיר לבין רבי יודה (ר' יהודה, כפי ששמו מופיע בבבלי). רבי מאיר טוען שאין לפילגש כתובה בכלל ורבי יהודה טוען שיש לה. לדעת רבי יהודה, ההבדל בין אישה לבין פילגש הוא בתנאים. נראה ששניהם מסכימים שגם האישה וגם הפילגש קיבלו קידושין, כי אין מקום כלל לכתובה בלי קידושין. זאת, בניגוד לדעה החד-משמעית המופיעה בבבלי:

מאי נשים ומאי פילגשים? אמר רב יהודה אמר רב: נשים בכתובה ובקידושין, פלגשים בלא כתובה ובלא קידושין.¹⁰

לפי הבבלי, לאישה יש גם כתובה וקידושין, ואילו לפילגש אין כתובה או קידושין. כיצד אפשר להסביר את המחלוקת בין הירושלמי לבין הבבלי? בספרו המקיף והמעמיק 'נישואים שלא כדת משה וישראל', השווה אלינסון בין הנוסחים השונים, וטען כי הסוגיה בירושלמי היא השערה בלבד של אמוראי ארץ-ישראל בנוגע לדעותיהם של רבי מאיר ורבי יהודה. לדבריו:

אין להסיק מסוגיית הירושלמי שאין בין אשה לפילגש אלא הכתובה בלבד, ואין ראייה שלפי סוגיית הירושלמי עברה הפילגש תהליכי קידושין.¹¹

אפילו אם אלינסון טועה, ויש מחלוקת עמוקה בין הירושלמי לבין הבבלי, מקובל לפסוק לפי הבבלי, ושם יש דעה אחת: אין לפילגש לא כתובה ולא קידושין.

למרות זאת, מאות שנים אחר כך, הוציא רש"י את דברי רב מידי פשוטם. בפירושו לתורה הוא מצטט את הסוגיה בסנהדרין ואומר: "נשים בכתובה, פילגשים בלא כתובה".¹² על פי זה עולה, לכאורה, כי רב מסכים עם רבי מאיר, כפי שמופיע בירושלמי, שהפילגש קיבלה קידושין אך אין לה כתובה. רמב"ן תיקן את רש"י, וקבע כי "אין הדבר כן, כי לא תקרא פלגש אלא כשהיא בלא קדושין, כי הכתובה מדברי סופרים, והגרסא בסנהדרין פלגש בלא כתובה וקדושין".¹³ לפי ההיגיון הפשוט, רמב"ן צודק, כי הכתובה נוצרה בתקופה שאחרי התורה, ועל כן אין לטעון שאברהם ויעקב אבותינו נתנו לנשיהם כתובות, וודאי שלא לפילגשיהם. יחד עם זאת, ידוע שיש גם הטוענים כי הכתובה אינה מדברי סופרים אלא מן התורה ממש.¹⁴ ר' אליהו מזרחי, שהגיה את פירוש רש"י לתורה, תירץ את הקושי בדברי רש"י בכך שזאת הייתה גרסת התלמוד שעמדה לפניו כשחיבר את פירושו.¹⁵ א"ל אפשטיין כותב:

¹⁰ סנהדרין כא ע"א

¹¹ ראו אליקים ג., אלינסון. נישואין שלא כדת משה וישראל, תל אביב, תשל"ו, עמ' 46-47; כדאי לעיין בכל הפרק מעמ' 40 עד עמ' 47.

¹² רש"י לבראשית כה:ו

¹³ רמב"ן לבראשית כה:ו

¹⁴ ראו מאיר בטיסט, "חיי אישות ללא חופה וקידושין" אפיקי נחלים ה (תשל"ג), עמ' 100, במיוחד מראה מקום 1, שבו הוא כותב: "לדעת מפרשים, בשאלה אם כתובה חיובה מן התורה או רק מדבריהם שלדעת רש"י חיוב כתובה של איש לאשתו מן התורה (...) לעומת זאת כנראה שלרמב"ן חיוב כתובה של איש לאשתו אינו אלא מדרבנן (...)."

¹⁵ ראו פירושו של ח.ד. שעוועל לרמב"ן כפי שמופיע בתורת חיים על ספר בראשית, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ו, עמ' רצ"ב מראה מקום 30

Nachmanides corrects Rashi as to the reading, but by doing this he implies an admission that Rashi had another reading in the Talmudic text. Hence, a victory for the popular mind, that if the unmarried Pillegesh is morally objectionable, the betrothed concubine is respectable, a true descendant of the concubines of David and Solomon – a bit of luxury to which an ordinary citizen lays claim even as did royalty of the past. Thus two concubines came into being, the Amoraic concubine, namely the unbetrothed mistress, and the Tannaitic concubine or the betrothed consort.¹⁶

למרות השפעתו של רש"י, צידד הרוב המכריע של הראשונים במסקנה שאין קידושין בפילגש, ולכן אין לה מעמד משפטי של אישה נשואה כלל.¹⁷

בפרק הבא נדון במעמד הפילגש בימי הביניים. עד כה ראינו שבמקורות הקדומים היו יחסי פילגשות יחסי קבע בין איש ואישה שאינם נשואים זה לזו. אומנם, מעמד של קשר זה נחות ממעמדם של נישואים רשמיים, אולם גם כיום מעמדו של קשר 'חברות' נחות מזה של נישואים כדת משה וישראל, וטוב שכך. למרות שעל פי הדין, אין לפילגש קידושין כלל, הציעו כמה מן התנאים ומן הראשונים לקדש את האישה ולהעניק ליחסים גושפנקה מסוימת. גם בימינו אפשר לכונן קשר 'חברות' מבלי שום סממנים רשמיים, ושיטה זו עולה בקנה אחד עם דעת רב בבבלי.

3. מעמד הפילגש בימי הביניים ושיטות הראשונים

הדיונים המעטים בעניין הפילגש מתקופת התלמוד נותרו עיוניים בלבד עד ימי הביניים המאוחרים, בערך מן המאה השתיים-עשרה עד המאה החמש-עשרה למניינם. בתקופה זו, שלאחר עידן הגאונים, עברו מרכזי היהודים לאשכנז ולספרד. בקרב אצולת הגויים בשני האזורים הללו החלה תופעת הפילגשות להיות נפוצה. אומנם באשכנז, שבה לא נמנו היהודים עם האצולה המקומית ולא שאפו לחקות את דרכיה, נותר הדיון בנושא תאורטי בעיקרו, אולם בספרד ובצפון אפריקה הפכה התופעה לנפוצה בקרב היהודים, ולכן הגיעו לידינו משם לא מעט שאלות ותשובות הנוגעות לפילגשות.¹⁸

יחד עם זאת, לפני העיון בתשובות, יש להבין לאשורה את שיטת הרמב"ם בעניין כפי שמופיעה ב'משנה תורה', חיבור שקדם לרוב ספרות השו"ת העוסקת בנושא הזה. למרות שבכתבי הרמב"ם מופיעים דברים שאינם עולים תמיד זה עם זה בקנה

¹⁶Louis M. Epstein, "Institution of Concubinage Among the Jews," pp.184-185

¹⁷אלינסון, עמ' 56

¹⁸אלינסון עמ' 51-53. ראו גם Abraham A. Neuman, *The Jews In Spain*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1942, כרך ב' פרקים יא, יב, יג ובמיוחד עמ' 37-41

אחד, הרי שנדמה כי בעניין שלנו רמב"ם מחמיר.¹⁹ הוא אף כותב: "כל הבועל אשה לשם זנות בלא קדושין לוקה מן התורה לפי שבעל קדשה".²⁰ נראה שהרמב"ם אוסר כל יחסי מין שאינם במסגרת קידושין. בהלכות מלכים, הוא כותב:

וכן לוקח (המלך) מכל גבול ישראל נשים ופילגשים, נשים בכתובה וקדושין, ופילגשים בלא כתובה ובלא קידושין אלא ביחוד בלבד קונה אותה ומותרת לו, אבל ההדיוט אסור בפילגש אלא באמה העבריה בלבד אחר ייעוד(...).²¹

ברור מדברי הרמב"ם כאן, שפילגש מותרת למלך אבל אסורה לגברים רגילים.

למרות גדולתו של הרמב"ם, אפשר לחלוק עליו, במיוחד כשהוא אינו מצטט שום מקור לאסור פילגשים. בהשגותיו על רמב"ם כתב הראב"ד:

א[מר] א[ברהם]: אין קדשה אלא מזומנת והיא המופקרת לכל אדם, אבל המייחדת עצמה לאיש אחד אין בה לא מלקות ולא איסור והיא הפילגש הכתובה בפסוק (...).²²

לפי הראב"ד, מותר לאישה לייחד את עצמה לאיש אחד. יחס זה לא כרוך בשום עונש או איסור. ההפך הוא הנכון: זאת בדיוק הפילגש הכתובה בתורה.²³

התשובה החשובה ביותר המתירה פילגשות היא משל הרמב"ן, לפיכך נביא כאן חלקים נרחבים ממנה:

עוד זאת התשובה, השיב הרמב"ן ז"ל לר' יונה זצ"ל. איש אלקים, קדוש, הוא הרב החסיד, רבי יונה ז"ל שלומך ושלום תורתך, יגדל לעד, ויסגא לנצח. הגיעני מצותך, בענין הפילגש להודיעך בה דעתי, ע"ד [על דרך] אמת, לא בנושא ונותן. לא ידעתי, במה יסתפקו בה, דודאי מותרת היא, כיון שיחדה לעצמו. שלא נאסרה אשה בזנות לישראל, אלא ממדרשו של רבי אליעזר ב"י [בן יעקב] נמצא אח נושא אחותו, ואב נושא בתו. ועל זה נאמר: "ומלאה הארץ זמה", אבל כשנכנסה בביתו, והיא מיוחדת וידועה לו, בניה נקראים על שמו, ומותרת. שהרי דוד נשא אותה. ולא הוזכר בכתוב, ולא בגמרא, הפרש בין מלך להדיוט. ומצינו גדולי ישראל נושאים אותה (...).

¹⁹ אלינסון עמ' 54-56. יש שם פלפול ארוך בהבנת הרמב"ם, אבל נדמה שאלינסון ליברלי מדי בפירושו את הרמב"ם. קורא פרק זה אצל אלינסון חש שיש ניסיון לצמצום פערים ויצירת הרמוניזציה בין הפוסקים שלא לצורך.

²⁰ זהו ההמשך להלכות אישות פ"א ה"ד

²¹ הלכות מלכים פ"ד ה"ד

²² השגת הראב"ד להלכות אישות פ"א ה"ד

²³ דברי הראב"ד נראים ברורים. אבל גם על הבנת דבריו התעוררה מחלוקת: אם כוונתו להתיר לגמרי פילגש להדיוט או שמא כוונתו השגתו היא שאין איסור בפילגש המיוחדת לאיש משום 'קדשה' אך היא בכל מקרה אסורה מטעם אחר. ראו בטיסט, עמ' 102-103.

שמא תאמר מן התורה היא מותרת, ומדבריהם הוא דגזור. וכי באיזה מקום הוזכרה גזירה זו בתלמוד?! ואיזה ב"ד [בית דין] נמנו עליה?! ובאיזה זמן, נשנית משנה זו?! (...)

הא אילו רצה שתהיה לו פילגש, שלא תהא קנויה לו, ולא אסורה על אחרים, ולא קדש כלל, הרשות בידו. וגם דברי הרמב"ם ז"ל, אינם לאסור פילגש להדיוט, ולהתירה למלך. אלא כך אמר: וכל הבועל אשה לשם זנות, בלא קידושין, לוקה מפני שבעל קדשה. ולשם זנות, היינו שפגע בה, ובעלה, ולא יחדה לעצמו לשום פילגשות, דהיינו קדשה. ולא אמר הר"ם ז"ל: כל הבועל בלא קדושין, לוקה. וכן בהלכות מלכים, כשהזכיר פילגשים במלך, לא הזכיר כלל שהוא היתר מיוחד לו (...)

וגם בענין בשולי נכרים, דעתי אני: שאין אסורין בשפחות הללו, הקנויות לנו. דמלאכה דעבד ערל, מלאכה דישראל הוא, דקנוי לו למעשה ידיו, ומוזהר עליו בשבת מן התורה, וליתיה בכלל נכרים. והלכך ליתיה בכלל גזירות דידהו, וכן נהגו.

ואתה רבינו, ה' יחיך, במקומך תזהירם מן הפילגש, שאם ידעו ההיתר, יזנו ויפרצו ויבואו עליהן בנדותן.

ומה ששאל הרב: אם נתברר שנבראו הנשמות ביום ראשון? כי כן נראה, ממדרש אחר וקדם צרתני (...)²⁴

מהתשובה המרתקת הזאת אפשר ללמוד כמה דברים. ראשית כל, הרמב"ן כתב את התשובה הזאת לקרוב משפחתו, ר' יונה גירונדי, וכוונתו הייתה לענות לו "על דרך אמת לא כנושא ונותן". הרמב"ן ענה לשאלה אמתית שהובאה לפניו, והוא ביקש להביע בה את דעתו לא רק להלכה אלא גם למעשה. הרמב"ן קבע באופן חד-משמעי "דודאי מותרת היא כיון שיחדה לעצמו", וכי אין כל פסול בילדים שייוולדו לה: "בניה נקראים על שמו ומותרת". הוא גם תמה על האוסרים פילגש, אף על פי שהפילגש הייתה מותרת בזמן התורה ושום בית דין או מקור רבני לא באו לאוסרה: "וכי באיזה מקום הוזכרה גזירה זו בתלמוד ואיזה בית דין נמנו עליה ובאיזה זמן נשנית משנה זו?". האיסור כל כך אינו עולה על הדעת, עד כי הוא מנסה להוכיח שהרמב"ם לא באמת אסר את הפילגש.

על דעת הרמב"ן בעניין זה כתב הרדב"ז:

אני בדקתי בכל הספרים הישנים הנמצאים פה [ב]מצרים דאתריה דמר הוא, ובספר אחד מוגה שאומרים שהוגה מספר

²⁴ תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, תל אביב, תשי"ט, סימן רפ"ד

שהגיה הרמב"ם בעצמו, וכולם כתוב "ומותרת לו אבל
ההדיוט אסור בפילגש", ובודאי נוסחה משובשת נזדמנה
לרמב"ן (...)²⁵

גם ר' יוסף קארו כתב:

"ויש לתמוה איך העביר עיניו ממה שכתב 'אבל הדיוט אסור בפילגש
וכו' ושמה היה זה חסר בספר שבידו."²⁶

אולם, בסוף דבריו הרמב"ן בכל זאת מסייג את ההיתר הגורף, והוא מזהיר את
קרובו:

"ואתה רבינו ה' יחיך, במקומך תזהירם מן הפילגש שאם ידעו
ההיתר יזנו ויפרצו ויבואו עליהן בנדותן."

בקריאה הרצופה יש בעיה במיקומה של אזהרה זו. הרמב"ן סיים, לכאורה, לדון
בעניין הפילגש, עבר לדון בנושא בישולי עכו"ם, חזר להזהיר על הפילגש, והמשיך
בענייני אגדה - בריאת הנשמות במעשה בראשית. בשל כך מתעורר הספק שמה
האזהרה היא תוספת מאוחרת לדברי הרמב"ן. על כך עמד אלינסון בעיון, והוא
הסיק כי אזהרה זאת אכן לא יצאה מתחת קולמוסו של הרמב"ן.²⁷ נוסף על מיקומה
הבעייתי של האזהרה בתשובה, הביא אלינסון עוד שתי ראיות. האחת: מכיוון שר'
יונה לא היה רבו של הרמב"ן לא ייתכן שהרמב"ן יפנה אליו בתואר "רבינו";²⁸
השנייה: בהשגותיו שבספר המצוות של הרמב"ם קבע הרמב"ן היתר לפילגשות
בלי שום הסתייגות: "זה מותר הוא ואדוננו דוד ע"ה נשא מהן".²⁹ לכך יש להוסיף
כי יש פוסקים לאחר הרמב"ן המביאים את תשובתו ואינם מזכירים כלל את
ההסתייגות, אף על פי שציטוטה היה תומך בטענותיהם.³⁰ בכל מקרה, ברובן
המכריע של התשובות אחרי הרמב"ן, המשפט המפורסם "ואתה רבינו" מופיע, אך
טעות בידי החושב כי הרמב"ן כתב אותה בעצמו. הייתה זאת כנראה הערת שוליים
שהועתקה בשוגג, או אף הסתייגות של מישהו אחר שהוכנסה בכוונה תחילה
לטקסט המקורי. כאמור, מיקום הציטוט בתשובה מוכיח מיד כי אינו משל הרמב"ן,
ואנו מוכרחים להסיק מכך שהרמב"ן התיר פילגשות ללא הסתייגויות להלכה
ולמעשה.

אף על פי שיש פרשנות מסורתית (אף של הרמב"ן עצמו!) המנסה לקרב בין עמדות
הרמב"ם והרמב"ן, הרי שהרמב"ם מחמיר ואוסר פילגשות בלי הסתייגויות ואילו
הרמב"ן מקל ומתיר פילגשות בלי הסתייגויות. את הראשונים שדנו אחריהם

²⁵ שו"ת הרדב"ז, ניו יורק, תשכ"ז (מהדורת צלום של מהדורת ווארשא, תרמ"ז), חלק ז' סימן לג (תשובה זו
נדפסה גם בחלק ד' סימן רכ"ה).

²⁶ כסף משנה להלכות אישות פ"א ה"ד

²⁷ ראה אלינסון, עמ' 72-79

²⁸ אומנם יש הטוענים שרבונו יונה כן היה רבו של הרמב"ן. ראו אליאב שוחטמן, "היש חשש קידושין בקשרי
אישות עם 'ידועה בציבור'?" מחקרי משפט כרך י, 1993, עמ' 14.

²⁹ ספר המצוות לרמב"ם והשגות הרמב"ן, מהד' ח"ד שעוובל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"א, שורש חמישי.

³⁰ למשל בשו"ת הריב"ש סימן שצ"ח, הוא נוטה לאסור פילגש ומזכיר את הרמב"ן בלי הסתייגותו. בצדה לדרך,
מאמר שלישי, א, ב, מנחם בן זרח מצטט את הרמב"ן כמעט מילה במילה בלי משפט זה.

בעניין זה נחלק בין המחנות: מחנה הרמב"ן (המתירים), מחנה הרמב"ם (האוסרים) או מחנה הביניים.³¹

א. מחנה הרמב"ן (המתירים)

עם המתירים, נוסף לרמב"ן, נמנים רבנו ניסים גירונדי (הר"ן) ומנחם בן אהרון אבן זרח (צדה לדרך).³² הר"ן נשאל לגבי "נערה אחת [ש]היתה משרתת בבית נכבד אחד ובא שמעון בנו ושכב עמה ונתעברה ממנו".³³ הנערה נעשתה לפילגשו, וחודשיים אחרי שילדה רצתה להתחתן עם איש אחר. הר"ן נתבקש להכריע אם היא צריכה להמתין שלושה חודשים כדי להבחין בין זרעו של הראשון לבין זרעו של השני. על כל הוא ענה:

צדקו דברי יהודה שצריכה להמתין ג' חדשים, דכיון שהיתה מוחזקת בפילגשו לא מקריא מזנה שהרי הפילגש המיוחדת לאיש אחד אינה נקראת מזנה שהרי מותרת היא, והאבות היו נוהגין בה, כמו שאומר בפרק כהן גדול [סנהדרין כא א]: מאי נשים ופילגשים? אמר רב יהודה: נשים בכתובה וקדושין ופילגשים בלא כתובה וקדושין. ואף על פי שיש שם גירסא אחרת, זאת היא ברוב הנוסחאות, ומעתה כיון שהיא עומדת עמו בהיתר ומגדלת את בנו ונוהג בה מנהג פילגש, לא מקריא מזנה, כי היכי דנימא מתהפכת וכדברי יהודה.³⁴

מעניין לציין שאותו שמעון שבשאלה היה כנראה לא נשוי.³⁵

בן זמנו של הר"ן, מנחם בן אהרון אבן זרח, שהיה תלמידו של רבנו יהודה בן הרא"ש,³⁶ התייחס לחולשותיו של האדם והתיר פילגשים:

(...) רבו הלוקחים פילגשים ומקדשים אותם, ורבים מהם אומרים שמקדשים אותם כדי שלא יזנו תחתיהם, וגם אומרים שעושים כן כדי לעמוד בטהרה לפי שהם יושבים חוץ מעירם ומביתם זמן רב ויצרם תוקפם, וכך טעות הוא בידם, שהרי עוברים על דברי חז"ל שאמרו כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה, אלא יש להם לעשות אחד משני דרכים: האחד שיבררו להם אשה מיוחדת טובה שלא תזנה תחתיהם [ובלא קידושין],

³¹ לסיכום מקיף של הפוסקים בנושא, ראו אוצר הפוסקים - אבן העזר, ירושלים, תשל"ג: כרך י' הלכות קדושין סימן כ"ו סעיף א. שם הדעות מחולקות לקבוצות האלה: 1. הסוברים דבמיחד פילגש לעצמו בלי קידושין לוקה משום לא תהיה קדשה; 2. הסוברים דמיוחדת בלי קידושין אין בה אלא איסור עשה; 3. הסוברים דמיוחדת אינה אסורה אלא מדרבנן; 4. הסוברים דמדינא אין איסור במיוחדת אפילו מדרבנן, אלא שאינו נכון לעשות כן; 5. הסוברים להתיר לגמרי מיוחדת לאיש אחד.

³² ראשונים נוספים שמתירים הם הראב"ד, הריטב"א, אבודרהם וארחות חיים. ראו יהודה הרצל הנקין, "אחריתה מי ישורנה", אקדמות י"ז, שבט, תשס"ו, ע. 39.

³³ שאלות ותשובות הר"ן, מהד' א"ל פלדמן, מכון שלם, ירושלים תשמ"ד: סימן סח

³⁴ הר"ן, שם

³⁵ ראו אפשטיין *Institution of Concubinage Among The Jews*, עמ' 185 ומראה מקום 130

³⁶ על עבודותיו ועל השפעתן המוגבלת, ראו חיים טשרנוביץ (רב צעיר), *תולדות הפוסקים*, הוצאת ועד היובל, ניו יורק, תש"ו, כרך ב (מתוך ג) עמ' 191-198.

או דרך שני שיקדשו ויכתבו לה מאתים או מנה ויברכו שבע ברכות, ובמקום שיש מנהג ותקנה שלא לישא אשה על אשתו יבררו דרך הראשון, וגם הבנים הבאים מדרך הראשון כשרים הם וראויים לירש כשאר בנים מאשה נשואה, כאשר מצאנו מנהג הקדמונים ראשי עם וקצינים (...)³⁷

בעל הצידה לדרך דן, אם כן, בגברים נשואים הנתונים במצוקה, כמו אלה היושבים "חוץ מעירם ומביתם". אם הם אינם יכולים לשאת אישה נוספת, מותר להם לברר "אשה מיוחדת טובה".

ב. מחנה הרמב"ם (האוסרים)

האוסר הגדול הוא הריב"ש, ר' יצחק בר' ששת.^{38 39} אף על פי שנולד בברצלונה, והיה תלמידו של הר"ן, הוא הלך בעקבות הרמב"ם ואסר פילגשות מכמה טעמים. באחת מתשובותיו⁴⁰ הוא מודע לכך ש"נוהגים בה [בפילגש] בספרד בפרהסיא", ומודה, "ואמת הרבה מן הגדולים הראשונים ז"ל" התירו את העניין. בכל מקרה, הוא קובע כי:

המיוחדת לאיש בלא קדושין אסורה מן התורה בלאו דברי הרב משה ז"ל, או בעשה, או לכל הפחות מגורת בית דינו של דוד, הנה אין נזקקין להתיר לזה לעולם (...)⁴¹

והרי שהוא פוסק כמו הרמב"ם⁴² שהמיוחדת אסורה בלאו: "כל ביאה שלא לשום אישות אסר אותה בלאו 'ולא תהיה קדשה'",⁴³ או שעבר על מצוות עשה רי"ג על פי מניינו של הרמב"ם:

ואין מצוה זו לישא אשה אחת לבד בקידושין ויקח אחרות בלא קדושין (...) אבל לעולם אם ירצה חייב ליקח בקדושין כל הנשים שיקח אפילו הן מאה (...) כל שיבא על אחת מהן בלא קדושין עבר על מצות עשה. ואם יחדה לפלגש כל שכן שעבר על מצוה זו שהרי לוקח אשה בלא קדושין.⁴⁴

³⁷ מנחם בן אהרן אבן זרח, צדה לדרך, ווארשא תר"ם (דפוס צילום: ירושלים תשמ"ח, נדפס עם ספר "המנהגות"), מאמר שלישי כלל ראשון פ"ב

³⁸ בנוסף לריב"ש ישנו הרשב"א (1235-1310), ואף שהיה תלמיד של הרמב"ן, הוא אוסר על הפילגש. (ראה שו"ת הרשב"א, ניו יורק תשי"ח-תשי"ט, חלק ד סימן שי"ד). אולם הרשב"א גם כותב על מצב המזכיר את המחלוקת בירושלמי: אישה שיש לה קידושין בלי כתובה, ובמקרה כזה הוא מתיר את הפילגש (ראו חלק ב סימן שס"ג).

מאותה תשובה עולה שמדובר באלמן - איש לא נשוי - שקושר קשר של פילגשות. כדי להבין איך תשובות הרשב"א משקפות את המציאות בספרד בזמנו, ראו Isidore Epstein, *The "Responsa" of Rabbi Solomon Ben Hushiel*, London 1925, *Adreth of Barcelona*, Kegan, Trench, Trubner & Co., Ltd., London 1925. "Matrimony"

³⁹ ראשונים נוספים האוסרים: רבנו יונה, הרמ"ה, הסמ"ג, הרי"ד, ספר עץ חיים, הרשב"א והמאירי. ראו הנקין עמ' 39-40.

⁴⁰ יצחק בר ששת, שו"ת ריב"ש, מהד' ד' מצגר, מכון ירושלים תשנ"ג: סימן שצ"ה

⁴¹ ריב"ש, שם

⁴² הלכות אישות פ"א ה"ד

⁴³ ריב"ש, שם

⁴⁴ ריב"ש, שם. הרמב"ם גם כותב בהלכות אישות פ"א הלכות א-ב: "כיוון שנתנה תורה נצטוו ישראל שאם ירצה האיש לישא אשה יקנה אותה תחלה בפני עדים ואחר כך תהיה לו לאשה שנאמר 'כי יקח איש אשה ובא אליה'. וליקוחין אלו מצות עשה של תורה הם".

הריב"ש הזכיר גם את הגזרה שגזר בית דינו של דוד על הייחוד, לאחר מעשה של אמנון ותמר. במסכת סנהדרין מתוארות נסיבות הגזרה:

(...) גדר גדול גדרה תמר באותה שעה, אמרו לבנות מלכים כך לבנות הדיוטות על אחת כמה וכמה, אם לצנועות כך לפרוצות על אחת כמה וכמה. אמר רב יהודה אמר רב: באותה שעה גזרו על הייחוד ועל הפנויה. יחוד דאורייתא הוא! דאמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוּצדק רמז לייחוד מן התורה מניין? שנאמר "כי יסיתך אחיך בן אמך" (דברים יג:ז) וכי בן אם מסית, בן אב לא מסית? אלא לומר לך, בן מתייחד עם אמו ואין אחר מתייחד עם כל עריות שבתורה. אלא אימא גזרו על ייחוד דפנויה.⁴⁵

לפי הריב"ש, גזר בית הדין שלא להתייחד עם הפנויה גזרה גורפת ומוחלטת:

ולכן לא נמצא פלגש בכתוב מדוד ואילך רק שלמה, וממנו אין להביא ראיה, שהרי גם בריבוי הנשים שנאסרו למלך מן התורה עבר.⁴⁶

מריב"ש נשכחו, כנראה, פילגשיו של רחבעם,⁴⁷ בנו של שלמה, אך על כך יוכל לטעון כי אף רחבעם עשה שלא כדין. בסיכומו של דבר, לדעת ריב"ש, הלוקח פילגש עובר על מצוות עשה או על מצוות לא תעשה דאורייתא, או למצער על איסור דרבנן.

בתשובה אחרת⁴⁸ התייחס הריב"ש לסוגיה הנודעת "מאן הוא ליומא" שביבמות (ל"ז ע"ב), והוא נדרש להתייחס גם לביטוי "יחודי בעלמא הוא". בשל תפיסתו כי ייחוד אסור, הוא נאלץ להציע לסוגייה פירוש דחוק: כוונת הסוגייה היא נישואים, אך לא נישואים מיידים אלא נישואים אפשריים בעתיד, ובלשונו: "מתנין עמהן להנשא להם אם ירצו, ובזה היה יצרם נח, כיון שהיתה אשה מוכנת להם בעיר, להנשא כל זמן שירצו".⁴⁹

בתשובה נוספת, הריב"ש נדרש לשאלה הבאה:

שאלת לבאר לך מה שכתוב בתורה "ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב לגלות ערותה", אם נאמר על כל אשה נדה בין באשתו בין בפנויה (...) וחכמים ז"ל איך הניחו שום קדשה בעולם, כי מסתמא אינן מטהרות עצמן ואיך לא תקנו שום תקון או שום גדר של טהרה בפנויה כדי שלא יכשלו בה רבים (...) ואם באשתו בלבד הכתוב מדבר הוקשה לך לשון הרמב"ם

⁴⁵ סנהדרין כא ע"א - כא ע"ב

⁴⁶ ריב"ש, שם

⁴⁷ דברי הימים ב' יא:כא

⁴⁸ ריב"ש, סימן שצ"ח

⁴⁹ ריב"ש, שם

ז"ל בהרבה מקומות שנראה מדבריו שאסור הנדה בין באשתו
בין בפנויה.⁵⁰

הריב"ש קובע באופן חד־משמעי כי ביאת נידה אסורה גם בנשואה וגם בפנויה, ולא זאת בלבד, אלא אף כי "פנויה שאינה נדה חמורה היא בזה מאשתו נדה, שהרי אע"פ שאין יחוד הפנויה אסור מן התורה, מכל מקום בית דין של דוד גזרו עליו(...)"⁵¹. לפי סברתו, הבוועל נידה עובר גם על מצווה דאורייתא (נידה) וגם על מצוות דרבנן (ייחוד).

בעניין טבילת פנויות הריב"ש מוסיף ואומר:

ומה שנפלאת איך לא תקנו טבילה לפנויה כדי שלא יכשלו בה רבים. אין כאן מקום תמה, שהרי כיון שהפנויה אסורה כמש"כ, אדרבה אם היתה טובלת היה בה מכשול שהיו מקילין באסורה כיון שאין אסורה אלא מדרבנן (...)⁵²

כלומר, לא תקנו שום טבילה לפנויות כאמצעי להימנע מביאת נידה, מפני החשש שצעד זה יעודד יחסים עם הפנויות.

ג. מחנה הביניים

ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז) גורש מספרד בילדותו וברח עם משפחתו למצרים. בסוף ימיו הוא עלה לארץ ישראל. הרדב"ז היה ממפרשי הרמב"ם הגדולים בדורו.⁵³ הוא התנגד לפילגשות גם משורת הדין וגם מטעמים מוסריים, ולדעתו, אין האיסור דאורייתא אלא דרבנן.

אם היתה אסורה מן התורה לא היתה מותרת למלך, אבל איסורא דרבנן איכא, ולגבי מלך או נשיא לא גזרו, דאינה בושה מליטבול. אבל לגבי הדיוט גזרו, דכיון שהיא בושה מליטבול (...)⁵⁴

גזרת החכמים היא רק להדיוטות, עקב החשש שנשים תתביישנה לטבול והגברים יעברו בשל כך על איסור בעילת נידה. לעומת ההדיוטות, פילגשי המלך מתגאות במעמדן ולכן אין בושות מליטבול. הרדב"ז מבהיר שגזרת בית דינו של דוד היא "על יחוד פנויה דמקרה" וגם על "יחוד הפנויה תדיר", כיוון ש"תכלית גזירת יחוד פנויה היה שלא יבא עליה".⁵⁵ הרדב"ז מתייחס גם לאזהרת הרמב"ן, שכבר הוכחנו שאיננה מקורית, וטוען: "והוי יודע שאפילו הרמב"ן המתיר, אם היה בזמנינו זה

⁵⁰ ריב"ש, סימן תכ"ה

⁵¹ שם

⁵² שם

⁵³ Goldman, Israel M., *Life and Times of Rabbi David Ibn Abi Zimra*, NY, The Jewish Theological Seminary of America, 1970, pp.38-39

⁵⁴ דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ניו יורק, אוצר הספרים, תשכ"ז, (מהדורת צילום של מהדורת ווארשא, תרמ"ז), חלק ד סימן רכ"ה ואותה תשובה מופיעה בחלק ז בסימן לג.

⁵⁵ רדב"ז, שם

שהם פרוצים בשפחות ובביאות האסורות היה גם הוא אוסר".⁵⁶ את דבריו הרדב"ז מסכם בטיעונים מתחום המוסר החברתי:

הילכך כיון שהדור פרוץ בביאות אסורות אין ראוי להורות להם אפילו הדבר המותר כדי לתת גדר וסייג לתורה, כל שכן דמדינא הפלגש אסורה להדיוט.⁵⁷

בעוד שהריב"ש סובר שהאיסור בפילגשים הוא דאורייתא, הרדב"ז טוען שהוא איסור דרבנן. הוא מרבה בטענות מוסריות כדי להצדיק את הגזירה.

שיטת הרא"ש דומה לזו של הרדב"ז מצד הטענות המוסריות והחשש "שמא לא תטבול", אך הוא איננו סובר כרדב"ז שיש גם גזרת חכמים על ייחוד עם הפנויה.

בשבתו בספרד עם בנו, נשאל הרא"ש, שמקורו באשכנז, שאלות מעשיות על פילגשות:

(...) ופנויה המשמשת בבית ראובן ויצא קול שמתיחד עמה אם יכולין בני משפחה למחות שלא תעמוד אצלו כי הוא פגם להם שתהיה פלגשו?⁵⁸

תשובתו לשאלה הייתה קצרה:

(...) ופנויה משמשת בבית ראובן ויצא קלא דלא פסיק שמתיחד עמה, לא מיבעיא בני משפחה שיכולין למחות, אלא בית דין כופין אותו להוציאה מביתו, כי דבר ידוע שהיא בושה לטבול ונמצא שבועל נדה.⁵⁹

בנו של הרא"ש, רבנו יעקב, העתיק את לשון אביו לספר הפסקים שלו 'ארבעה טורים'.⁶⁰ אומנם יש מחלוקת אם כוונת הטור הייתה לאסור פילגשות בגלל איסור נידה או בגלל איסור פילגש, אך לשון הרא"ש ברורה: כוונתו לאסור רק בגלל איסור נידה.⁶¹ בעל החלקת מחוקק כתב שמדברי הרא"ש והטור "לא משמע שיהיה איסור בפילגש, רק פגם משפחה והעדר כבוד".⁶² ייתכן שהמקרה דנן איננו מצב של פילגשות כלל, אלא איסור על ניצול עובדת משק הבית, ואם כן, ייתכן שאפשר לשייך את הרא"ש למחנה המתירים. ואפשר להוסיף לכאן גם את הסברו של בעל שו"ת שאילת יעב"ץ:

⁵⁶ שם

⁵⁷ שם

⁵⁸ אשר בן יחיאל (רא"ש), שו"ת הרא"ש, מהד' י"ש יודלוב, מכון ירושלים, תשנ"ד: כלל לב סימן יג

⁵⁹ שם

⁶⁰ יעקב בן אשר, ארבעה טורים, מהד' א' סמט, מכון ירושלים, ירושלים תש"נ-תשנ"ד: הלכות קידושין סימן כו:א

⁶¹ לפרשנות המחמירה ראה בית חדש לטור הלכות קדושין סימן כו:א. לפרשנות מקילה ראה בעצמות יוסף בראש הספר.

⁶² חלקת מחוקק לשלחן ערוך, אבן העזר סימן כו:א סק"ב

דברי הרא"ש ודאי טובים ונכוחים בזה מאחר שלא הית' מיוחדת לו לתשמיש לגמרי כי רק לשרת את הבית נשכרת והוא מזנה עמה. פשיטא אין זו פילגש אלא מופקרת ואסור' עליו משום קדשה ודאי דכי היכי דאפקרא נפשה לגביה כו'. והיא זמה כפולה ומכופלת כעבות העגל' דאין שם פלגש עליה גם לא הבחנ' בין זרע לזרע. ומשום ומלא' הארץ זמה כדאיתא. ואית בה נמי משום פ"מ בלי ספק ועוד איסור כרת דנדה, שהיא ודאי בושה לטבול. כה"ג דאינה לקוחה לפילגש, והוא אינה מיוחדת לו ואינו חפץ בה. אלא להשביע יצרו בה באיסור כמים גנובים וגו'. צריך לומר שכופין על כך. משא"כ בפילגש הלקוח' מתחל' לכך. שאין לה בושה לטבול כמו האש' כיון שבהת' היא עמו.⁶³

ראינו אפוא שאת דעות הראשונים אפשר לחלק לשתי קבוצות: זאת ההולכת לשיטתו של הרמב"ן, הקובע שהפילגש "ודאי מותרת היא כיוון שיחדה לעצמו", וזאת ההולכת לשיטתו של הרמב"ם, הפוסק כי היתר הפילגשות הוא למלכים בלבד ולא להדיוטות. הריב"ש אוסר פילגשות מדאורייתא, אך הרדב"ז קובע כי לכל היותר יש בדבר איסור מדרבנן. שני הפוסקים העלו את בעיית הנידה, אך טענותיהם כמעט הפוכות: לדעת הריב"ש: "לא תקנו טבילה לפנויה כדי שלא יכשלו בה רבים", אך לדעת הרדב"ז (וזאת לכאורה גם דעת הרא"ש ואולי אף דעת הטור) רצוי שהפנויה תטבול, אך יש חשש שמא היא תימנע מכך בשל הבושה. ומהי דעת הרמב"ן בעניין? האם הוא אינו חושש לעניין הנידה, או שמא הוא בטוח כי פילגש תטבול לטהרתה? לפני שנציע מסקנות, נבדוק גם את שיטות האחרונים.

4. שיטות האחרונים

בסביבות המאה השש-עשרה, למניינם, נעלמה תופעת הפילגשות אצל הגויים, וכתוצאה מכך גם אצל היהודים. השאלות הנוגעות לעניין זה פסקו מלהיות מעשיות, וכמו בימי התלמוד, חזרו להיות עניין לעיסוק עיוני בלבד.⁶⁴ בשולחן ערוך, ר' יוסף קארו מזכיר את העניין בקצרה. מעניין שדווקא קארו הספרדי החמיר ואסר פילגשים, בשעה שר' משה איסרליש, שפעל בפולין, מצא לנכון להזכיר כי יש גם שיטות מקילות:

אין האשה נחשבת אשת איש אלא על ידי קדושין שנתקדשה כראוי, אבל אם בא עליה דרך זנות, שלא לשם קדושין, אינו כלום. ואפילו בא עליה לשם אישות בינו לבינה, אינה נחשבת כאשתו, ואפילו אם ייחדה לו, אלא אדרבא כופין אותו להוציאה מביתו.

הגה: דבודאי בושה היא מלטבול, ובא עליה בנדתה (טור). אבל אם מייחד אליו אשה וטובלת אליו, יש אומרים שמותר, והוא פלגש האמורה בתורה (הראב"ד וקצת מפרשים). וי"א

⁶³ עמדין, יעקב, שו"ת שאילת יעב"ץ, דפוס אורי זאב וואלף סאלאט, תרמ"ד: חלק ב סימן ט
⁶⁴ אלינסון, עמ' 80

שאסור, ולוקין על זה משום לא תהיה קדשה (הרמב"ם
והרא"ש והטור).⁶⁵

המחבר הזכיר את לשון הרא"ש והטור "כופין אותו להוציאה מביתו", אבל הרמ"א השלים את החלק החשוב של המשפט, הטעם לדבר. גם הרמ"א כולל את הרא"ש ואת הטור עם מחנה הרמב"ם, אבל כמו שראינו לעיל, אין זאת הדעה המוסכמת על כל הפוסקים. בכל מקרה, לא ציין הרמ"א בעצמו את המקורות בהגותו, ויש מקרים שמראי המקום אינם מדויקים.⁶⁶ כדאי לציין כי בהלכות נידה הרמ"א מוסיף: "ואין חילוק בין פנויה לנשואה לענין איסור נדה, כי כל הבא על הנדה חייב כרת".⁶⁷

באופן כללי, הפוסקים האחרונים, מהמאה השבע-עשרה ועד המאה התשע-עשרה אינם מרבים לדון בעניין הפילגש, ובדיונים שבכל זאת ישנם, אין חידושים גדולים.⁶⁸ היוצא מן הכלל הוא הרב יעקב עמדת (1697-1776), שחי בגרמניה, והיה אישיות מיוחדת במינה. הוא היה עצמאי בדעותיו ובלתי מתפשר.⁶⁹ בתשובה המפורסמת, אם כי הארוכה והמסורבלת, הוא טוען שפילגשות אינה רק מותרת על פי דין, אלא אף מוסרית ורצויה לעם ישראל.⁷⁰ הרב עמדת תמך כל כך בריבוי הילודה בקרב היהודים, עד כדי כך שהוא אף מתלונן על "מנהגי אשכנזים" לאסור ריבוי נשים. הפילגש אינה נשואה ולכן בעיניו היא אינה נאסרת בחרם רבנו גרשום מאור הגולה האוסר ריבוי נשים. אין ספק כי ההיתר ללקיחת פילגש, נוסף על אשתו הנשואה, היה צעד חריג במאה השמונה-עשרה.

לגופו של עניין, עמדת טוען שאם לצדיקים שבתנ"ך היו פילגשים, אף אנו יכולים לנהוג כמותם: "חלילה חלילה להוציא דבה על צדיקי ישראל הראשונים, הלא נתבונן מזקנינו שאין אנו אפילו כחמוריהם וטובה צפרנם מכרסנו".⁷¹ אף אחרי גזרתו של בית דינו של דוד, היו מגדולי ישראל שהיו להם פילגשים, וכך הוא אכן מפרש את הסוגיה של "מאן הויה דיומא". עמדת העיר כי "ודאי לא גזרו על יחוד פנויה, אלא כשאינה מיוחדת לאיש".⁷² האיסור להתייחד אם מישהי שאינה מיוחדת לו, נובע מן החשש שהשניים יקיימו יחסים, ו"בוודאי לא היה לה זמן לטבול",⁷³ אך אין כל בעיה בהתייחדות עם אישה המיוחדת לו. יש להודיע כי העניין מותר, וכך לא תהיה לאישה כל בוש לטבול.

⁶⁵ יוסף קארו, שלחן ערוך, בעריכת צ.ה. פרייזלר וז. הבלין, הוצאת כתובים, ירושלים, תשנ"ה: אבן העזר הלכות קידושין סימן כ"א:

⁶⁶ אלינסון, עמ' 81, מראה מקום 5

⁶⁷ שלחן ערוך, יורה דעה, הלכות נדה סימן קפ"ג:

⁶⁸ לסיכום ראו אלינסון, עמ' 81-83

⁶⁹ לביוגרפיה של עמדת, ראה Mortimer J. Cohen, *Jacob Emden, A Man of Controversy*, The Dropsie College, Philadelphia, 1937. במיוחד פרק יג "Emden's Character: An Appraisal". מצד אחד, כהן כותב בעמ' 273: "Jacob Emden's was a pathological mind (...) every phase of his thought and behavior reveals a mind distorted by sexual repressions (...)" אך מצד שני, בעמ' 266 הוא מעיר כי: "In comparison with his contemporaries, his critical facilities were noteworthy, for he had a sharp and penetrating mind. He possessed, too, a historical sense that for his times was exceptional".

⁷⁰ עמדת, שם. בסוף התשובה הוא אפילו מודה: "וכבר הארכתי יותר מדי למבין ולמשכיל על דבר".

⁷¹ שם

⁷² שם

⁷³ שם. ראה גם אלינסון, עמ' 34. על טעם הגזירה נחלקו מפרשי הטור והשו"ע. לדעת הט"ז (אבן העזר כ"א), גזרו על ייחוד פנויה משום חשש איסור נידה. לדעת הפרישה (שם, אות א) הטעם הוא כדי שלא יבוא להתייחד עם הערווה.

עמדן מצדד, כצפוי, בעמדת הרמב"ן. על איסורו של הרמב"ם להדיוט לקחת פילגש הוא כותב: "ולא נודע מניין לו חדוש דין זה שנראה מתנגד למה שמפורש במקרא, ולא מצינו לו סמך בתלמוד ולא חבר בפוסקים".⁷⁴ הוא דוחה את שיטת הרדב"ז, ותוקף נחרצות את ריב"ש:

אף הוא ריב"ש העיד שכך פשט המנהג בספרד לישא פילגש בפרהסיא, ואין א[חד] מגדולי הדורות שכיהה בם מעתה היה ראוי לקבוע בו הלכה ולתקוע מסמרות במקום נאמן להורות בו התר גמור מיד ולדורות. וגם אין כל חדש בכאן, קמחא טחינא טחנית להתיר את המותר, ואפ[י]לון נביא אינו רשאי לחדש דבר מעתה להוסיף לאו על לאוין שבתורה.⁷⁵

כלומר, מכיוון שעניין הפילגשות כבר התפשט, ולכתחילה הוא מותר, ריב"ש אינו יכול לאוסרו.

חידושו הגדול של עמדן הוא אולי היתרון של הפילגשות כתריס בפני העבירות האחרות שעלולות להתרחש בהיעדרה. על עיקרון זה הוא עומד בשלושה מקומות שונים בתשובתו:

שאלו היתה פילגש מפורסמת להתר בודאי לא היו נכשלים בחמורות (...) ובודאי היו מסתלקות מכשולות גדולות ע"י כך. ולא יתגרו באשת איש ובנדה ובקדשה ובבנות אל נכר, ולא לידי שכבת זרע לבטלה, ומדוע נפריז על המד' בלי סבה, להניח התקלות המצויות ונמשכות מחומרא שאין לה על מה לסמוך וכי לא די מה שאסר תורה? (...)

(...) והרוצים בפילגשות הטובה בעיניהם יותר [מנשואות]. אם מפני שהאיש כבר יש לו אישה. רק צריך למשמשות הבית וגם אותו, לפרקים שאין אשתו מצויה לו, כגון לעת נדתה וזובה ונדתה או בדרך כדי להנצל מעבר[ה]. ושלא להעמיס עליו משא כבד של התחייבות לאשה. ואף היא רוצה בכך כדי שאם לא יתנהג עמה כשורה שתלך מאתו מיד בלי חומר כתיבה גט ונתינתו כהוגן אלא שתהא נפטרת ממנו בדבור הקל. גם למען לא תאסר על קרוביו (...) וכן הוא שלא יאסר בקרובותיה. לכן שניהם חפצים בכך יותר. על כן הניחה תורה גם מצות פילגשות לישראל בודאי שלוקח בדבור ומוציא בדבור (...)

(...) אחד משום להרחיק מן העבר' ההפקר והזנות ולמעט בזמה דנשג"ז (נדה, שפחה, גויה, זונה) להוצאת שכבת זרע לבטלה מן הבלתי נשואים. וגם הנשואים בעת שאין נשותיהם מצויות להם ואם כדי לסייע בקיום מ"ע (מצות עשה) הגדול

⁷⁴ עמדן, שם
⁷⁵ שם

דפ"ו (פריה ורביה) שנמנעת פעמים הרב' אף מן הנשואים בסבת התקשרם באשה אחת בלבד, לכן אין אומה ראוי להרבות בנשים אלא האומה הקדושה. לפיכך התירה התורה אותן לאיש הישראלי מפני שאסר לו הזנות והנאוף. וגם אשתו אסור' לו בימים רבים של נדה וזבה ולידה למען יוכל עמוד בהן לפיכך לא לחנם התירתן תורה.⁷⁶

לאיש הנשוי קשה בימים שאשתו אסורה עליו, כלומר כאשר היא נידה או זבה או אחרי לידה. לפני הגבר הפנוי ישנו מכשול הוצאת שכבת זרע לבטלה. הפילגש הייתה מסייעת לנשוי ולפנוי להימנע מן האיסורים החמורים הללו ומאיסורים אחרים, כגון: אשת איש, קדשה, גויה, שפחה וזונה. הפילגשות מציעה דרך נוספת לקיום מצוות פריה ורביה, ומשום שאין הסיבוכים הכרוכים לעיתים בגטין, או איסור על קרובי משפחה אחרים, הרי שלעיתים נוהג זה רצוי יותר גם לאיש וגם לאישה.

אומנם עמדן כותב על ה"בלתי נשואים" הרשאים להחזיק בפילגש, שיטה השייכת לימינו, אולם בתחילת תשובתו הוא מתייחס בקצרה גם לאירוסין. הוא כותב על כך כדי להבחין בין אישה לבין פילגש:

כלה בלא ברכה אסור לבעל כנדה דמשו"ה (משום הכי) תקנו ג"כ בברכות אירוסין "ואסר לנו את הארוסות" נמי מה"ט (מהאי טעמא) וכל זה לא שייך אלא בלוקח אשה גמורה (...)⁷⁷

לפי עמדן, מרגע האירוסין האישה אסורה לגבר.⁷⁸ עניין זה שייך רק לזמנים עברו שבהם לא סמכו את האירוסין לחופה אלא עשו אותם זמן מה לפני.

בכל מקרה, נראה שעמדן מבין כי הרעיון שהציע נועז, ועל כן בסוף תשובתו יש נימה של הסתייגות. בניגוד לאזהרה בסוף תשובתו של הרמב"ן, אצל עמדן אין סיבה לפקפק כי הוא כתבה במקור:

עוד אני מעיד במי שרוצה לסמוך על הוראתי זאת עכ"פ לא יעשה כזאת עד שימלך ברב ומורה צדק לעדתו, שיסדר לו ההתר ע"פ יחוד גמור בטוח ממכשול דהיינו לייחד לה חדר בביתו ולהזהיר מיחוד כל שאר אדם. ושבאם תמצא שעבר(ה) ולא נזהר(ה), ישלחנ(ה) מיד מביתו. וכן יצוונ(ה) שתטבול בזמנ(ה) ויודיענ(ה) שאין בזה בושה כלל. ולבאר לה ג"כ שהבנים שתלד ממנו כשרים כשאר מיוחסים שבישראל כשתשמור בריתה ותהא נאמנת לאיש הזה (...) וגם ת"ח

⁷⁶ שם

⁷⁷ שם

⁷⁸ מעניין שלא כך היה תמיד. להבדלים במנהגים בימי התלמוד בין יהודה לבין הגליל, ראו אפשטיין, דרכי אישות ומנהגיה, עמ' 115-116. ביהודה התירו לזוג להתייחד לפני כניסתם לחופה אבל בגליל לא נהגו כך. המנהג הגלילי נתקבל אצל יהודי בבל לפי הוראת האמוראים. בברכת האירוסין על הכוס הוסיפו "ואסר לנו את הארוסות". ראה גם אלינסון, עמ' 37-38.

(תלמידי חכמים) צריכים לכך ביותר שכל הגדול מחברו יצרו גדול וראוי להיות לו פת בסלו ולקיים זרע אם אינו זוכה לו מאשתו שנפלו בגורלו והכל אחר כוונת הלב. בלבד שיכוין אדם דעתו לשמים.⁷⁹

אילו עמדן היה חי במאה הארבע-עשרה בספרד, הייתה תשובתו מתפרסמת במהירות ומעוררת תגובות בעד ונגד. אך מכיוון שליהודים במאה השמונה-עשרה בגרמניה לא היה העניין מעשי, לא זכו דבריו של עמדן לתגובה משמעותית. על כך העיר א"ל אפשטיין:

Apparently, this liberal fell on deaf ears. The Jews disliked concubinage even in defiance of such eccentric scholars (...) The practice was very uncommon, and when it did occur, it was looked upon as a violent infringement upon decency.⁸⁰

בזמננו אין הצעות רציניות לחידוש האפשרות להחזיק בפילגש כאישה נוספת לאישה הבריאה הנשואה, אולם היו רעיונות אחרים לחידוש המוסד למען מטרות שונות.⁸¹

היו שהציעו כי מוסד הפילגשות יוכל לשמש פתרון לבני זוג שמבחינת ההלכה אינם יכולים לקשור קשר של קידושין, כמו: המחזיר גרושתו שנישאת, פסולי קהל כמו ממזר לבת ישראל, פסולי כהונה כמו גרושה, זונה, וחללה, ויבמה שלא עברה חליצה. אף על פי שיש דעות שונות בנושא, אלינסון סבור שרק את המקרה של המחזיר גרושתו שנישאת יכול הפילגשות לפתור. במקרים האחרים, האיסור איננו רק על קידושין, אלא על קיום יחסי מין בכלל.

הצעה אחרת הייתה להקים מערכת חלופית לקידושין כדת משה וישראל, על מנת להימנע מבעיות של עיגון וסרבנות גט. הרב יעקב משה טולדאנו, שהיה לימים הרב הראשי הספרדי של תל-אביב,⁸² נשאל לדעתו לגבי קידושין על-תנאי ולגבי הפקעת קידושין. הוא השיב שיש כמה בעיות עם מנגנונים אלו שרק "יוסיפו על צרת הבת".⁸³ יחד עם זאת, הוא מודע לסבלן של הנשים "הסובלות הרבה מעיגון ומעלילות בעלים", ודבר זה הוא "הגורם העיקרי לחסרון ומיעוט הזוג בדורנו זה". הוא מודאג מן המציאות שבה "בחורים ובתולות נשארים רווקים עד שילבין ראשם", ומציע "לשוב אל היתר הפלגש". לדבריו: "מי שירצה בקדושין כדת משה וישראל הנה מה טוב ומי שירצה בפלגשות יהי' כן". בסוף דבריו הוא מסייג את הצעתו: "כמובן, אין אני קובע מסמרים להצעתו זו. בטרם שתבוא גם הסכמת רבני הדור ודעתם על זה",⁸⁴ אולם הסכמה זאת רבני הדור לא מיהרה לבוא, אם משום

⁷⁹ עמדן, שם.

⁸⁰ Epstein, *Marriage Laws in The Bible and The Talmud*, p. 76

⁸¹ ראה אלינסון, עמ' 86-96. ראה גם ספרו של אברהם חיים פריימן, סדר קידושין ונשואין, ירושלים, תשכ"ה, עמ' שצ"ה-שצ"ו

⁸² See *Encyclopædia Judaica*, Thomson Gale & Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, 2007, Volume 20, entry

Toledano, Jacob Moses, pp. 21-22

⁸³ טולדאנו, י.מ. אוצר החיים, כרך ו, בעריכת חיים עהרנרייך, רומניה, תר"צ, עמ' 209

⁸⁴ כל הציטוטים בקטע זה מטולדאנו, שם, עמ' 207-209.

ההתנגדות למוסד הפילגשות כשלעצמו, אם מפני החשש לקריסת המוסד המכובד והמסורתי של קידושין כדת משה וישראל.

ומה באשר ליצירת קשרי פילגשות בין פנוי ופנויה היכולים להתחתן מבחינת ההלכה, אך אינם מעוניינים בכך, ואף אינם מחפשים תחליף לקידושין כדת משה וישראל? לאפשרות הזאת מתנגדים נציגים משלושת הזרמים הגדולים ביהדות: האורתודוקסי, הקונסרבטיבי והרפורמי. כך למשל התבטא הרב משה מלכה, מי שהיה הרב הראשי ואב בית הדין בפתח תקווה:

אם מי שהוא רצה לחיות עם אשה ללא נשואין מאונס ומרצון, היושר וההגינות מחייבים שלא לפרסם את קלונו בצבור, להפך, כדאי להעלים את זה כל מה שאפשר.⁸⁵

אנו מוצאים שהתנועות הליברליות אינן מקילות יותר במקרה זה, ולעתים הן אף מחמירות יותר. למשל, הרב סולומון פריהוף, הפוסק הדגול של התנועה הרפורמית, נשאל על ידי שני רבנים אם אפשר לקבל זוג לא נשוי לחברות בבית הכנסת כ'משפחה'.⁸⁶ בתשובתו, פריהוף מדגיש הדגשה יתרה את אזהרת הרמב"ן, ובכך הוא מציג אותנו כדוגמה למישהו שמתנגד לקשרי פילגשות!⁸⁷ פריהוף מברר את מעמדו של הזוג:

It is much to be observed, however, that the couples referred to in the question have a much lower legal standing than that of concubine (common-law wife). First of all, the state [Florida] from which the question comes has no legal provision for the status of common-law wife, and second, these couples say that they may be married sometime in the future but they do not claim to be married now. They are just living together. Therefore they are simply living in adultery. As Maimonides says (Ishus 1:4): "Whoever has relations with a woman without marriage incurs punishment by Torah law." So, too, Joseph Caro, in his commentary Magid Mishna (ad loc.), says: "Whoever has relations with a woman without intending marriage violates a positive commandment of the Torah."⁸⁸

יש להבין את הביטוי Living in Adultery (חיים בניאוף), שנוקט הרב פריהוף, כשגרת לשון ולא כהגדרה הלכתית, משום שמדובר באישה שאינה נשואה לאיש. בכל מקרה, פריהוף כותב שאין המדובר כאן בפילגשות, אלא בקשר במעמד נמוך מזה. הוא בוחר את המקור המחמיר ביותר אצל הרמב"ם כדי לאסור. לפי ר' יוסף

⁸⁵ מ. מלכה, "בענין הפלגש בזמן הזה, האם אסורה או מותרת?" המאסף ב, תש"ם

S. B. Freehof, *Reform Responsa for our Time*, The Hebrew Union College Press, 1977, #51 "Unmarried Couples and Temple Membership," pp. 238-244

S.B. Freehof, *Today's Reform Responsa*, The Hebrew Union College Press, 1990, pp. 18-20

Freehof, *Reform Responsa for our Time*, pp. 241-242⁸⁷

Freehof, *Reform Responsa for our Time*, p. 242⁸⁸

קארו, הזוג עובר על מצוות עשה דאורייתא. שיטתו מזכירה את שיטת הריב"ש, שפירש את הרמב"ם באופן המחמיר ביותר. בתשובה השנייה,⁸⁹ ציטט פריהוף את רבי יוסף קארו המחמיר (באבן העזר כו:א) מבלי להזכיר כלל את הרמ"א.

הפוסק המסורתית־קונסרבטיבי, הרב פסח שינדלר, נדרש לשאלה, אם מותר לפניו ולפנויה לקיים חיי אישות ללא חופה וקדושין.⁹⁰ כמו פריהוף, שינדלר גורס כי "רוב הפוסקים אוסרים יחסים חפשיים בין פנוי לפנויה". אך בניגוד לפריהוף, שינדלר מוכן להתייחס ישירות לפילגשות, שאיננה בגדר "יחסים חופשיים". הוא כותב שרוב (אך לא כל) הפוסקים התנגדו לפילגשות ושבדרך כלל (ולא תמיד) מדובר ב"תוספת לחיי הנישואין". בדיון קצר, הוא מסכם את שיטות הפוסקים העיקריים.⁹¹ הוא מביא באריכות יחסית את הרדב"ז, ואולי אפשר להסיק מכך שדעתו קרובה לזאת של הרדב"ז, המסתמך על גזרת הייחוד של בית דינו של דוד, והסובר כי גזרו על ייחוד עם פנויה במקרה וגם על ייחוד עם פנויה תדיר (וכבר ראינו שהרב עמדן חולק עליו וכותב שהגזרה היא רק על יחס לא תדיר, כי הסיכוי קלוש שהאישה איננה נידה). שינדלר טוען שאף הרמב"ן המתיר פילגשות היה אוסר לאור מציאות ימינו, וזאת אף על פי ששינדלר מסכים שאזהרת הרמב"ן נוספה בידי מגיה אחר.⁹²

ראינו, אם כן, שמן המאה השש־עשרה הפכה הפילגשות לנושא עיוני בלבד. המחבר בשולחן ערוך החמיר לאסור בעוד הרמ"א הציג גם שיטות מקילות. התשובה החשובה מן התקופה היא תשובתו של ר' יעקב עמדן, שהאמין כי יצר לב האדם תקיף עליו, וכי רוב הגברים אינם יכולים לעמוד בפני פיתויים מיניים. הוא גם סבר, כי אין להחמיר יותר ממה שכתוב בתורה. במאה האחרונה נשמעו דעות בדבר האפשרות להחליף, בנסיבות מסוימות, את מוסד הקידושין במוסד הפילגשות. סקירת דעותיהם של רבנים מזרמים שונים מעלה שכולם אוסרים הלכתית קשר פילגשות גם בין פנוי ופנויה.

5. סיכום

בזמן התורה, השופטים והמלכים, היו פילגשים בעם ישראל. כבר בזמן התלמוד השתנתה המציאות, והאזכורים המעטים שיש בנושא הם בעיקר בהקשר עיוני בלבד. בימי הביניים, במיוחד בספרד של המאה השלוש־עשרה עד המאה החמש־עשרה, השתנה המצב שוב, ומצויות בדינו תשובות רבות נדון. לאחר זמן זה, שוב הפכה הפילגשות למוסד בלתי מקובל, והמצב חזר להיות כמו בימי התלמוד. היום המצב השתנה פעם נוספת ויש זוגות רבים לא נשואים. האם אפשר להשוות את אופן יחסיהם ליחסי פילגשות?

ראינו כמה נקודות שיסייעו להאיר את מצבנו היום. יש מספר רב של זוגות, פנויים ופנויות, המציגים את עצמם כזוג קבוע ובלעדי זה לזה, ומקיימים יחסים ללא

⁸⁹ S.B. Freehof, *Today's Reform Responsa*, p. 20

⁹⁰ פסח שינדלר, "תשובת בעניין קשרים בינו לבניה ללא חופה וקדושין", תשובות ועד ההלכה ד, התנועה המסורתית, תשנ"ב

⁹¹ באופן מפתיע, הוא אינו מזכיר את הריב"ש המחמיר

⁹² שינדלר, מראה מקום 30

מסגרת נישואים. בכך, קשר הזוגיות הזה בימינו דומה ביותר לקשר הפילגשות שבמסורת, אם כי יש גם כמה הבדלים:

ראשית, זוגות של איש ופילגשו אינם חייבים לקבל גושפנקא רשמית למעמדם. הדעה בירושלמי כי יש קידושין בין האיש לבין פילגשו נדחתה בידי הבבלי וגם בידי רובם המכריע של הפוסקים. זהו מהלך חשוב משום שאיננו מעוניינים ליצור שני סוגים של זוגות לא נישואין: אלה שיש להם קידושין ואלה שאין להם קידושין. שני אנשים הרוצים להיכנס לקשר של פילגשות אינם צריכים לערוך כל טקס או לחתום על כל מסמך, אלא הם נכנסים ויוצאים ב'דיבור קל'.⁹³

שנית, ישנו הדימוי החברתי של הפילגש, שנחשבה, בעבר, לנחותה מאישה נשואה, ואף כיום, אף על פי שישנם זוגות לא נשואים הסוברים שמעמד שווה לזה של בני זוג נשואים, נדמה שהחברה שלנו עדיין אינה מוכנה להעניק להם מעמד זהה. במובן הזה, דומה מעמדה של ה'חברה' לזה של הפילגש, וטוב שכך. איננו מנסים לטעון שמעמד הפילגש שווה לזה של אישה נשואה. נישואים המבוססים על קידושין כדת משה וישראל, הם עדיין המוסד המחייב ביותר, ואיננו מעוניינים להחליף אותו. כאשר התנאים בשלים, אנו דווקא מעודדים זוגות לא נשואים לשדרג את מעמדו של הקשר שלהם ולהינשא.

למרות הדמיון בין מעמד ה'חברה' למעמד הפילגש, השתיים נבדלות זו מזו בכך שהפילגש, באופן מסורתי, הייתה לרוב אישה נוספת על האישה הנשואה. אומנם מצאנו דוגמות של רווקים או אלמנים שהייתה להם פילגש, כמו אצל הר"ן או אצל יעב"ץ, אבל במקרים רבים היה מדובר בגבר נשוי. אף שכיום לא יעלה על הדעת להתיר פילגש לאיש נשוי,⁹⁴ ראוי לזכור שאת זה בדיוק הרשו הפוסקים שהתירו פילגשים, וייתכן, אם כן, שהיו מתירים לפניו לקחת פילגש, על אחת כמה וכמה. אפשר כמובן לשאול, מדוע שלא יינשאו וחסל? אולם, עלינו לזכור כי יש מיני מצבי חיים מורכבים ושונים שאינם מאפשרים מסיבות כאלה ואחרות לזוגות להינשא.

לגופו של עניין, למרות ההתנגדות לפילגשות בקרב חלק מהפוסקים, הצדק עם אלו הדוגלים בהיתר. הרמב"ם, ועמו מפרשו הריב"ש, טוענים שהלוקח פילגש עובר על מצוות עשה ועל מצוות לא תעשה מדאורייתא וכן על איסור דרבנן. אולם, כפי שכתב הרדב"ז: "אם היתה אסורה מן התורה לא היתה מותרת למלך", כלומר אם באמת היה בפילגשות איסור מן התורה, הרי שלא היה אפשר להתיר למלך לקחת פילגשים.

⁹³ התשובה הזאת דנה מציאות שבה בני הזוג אינם גרים יחד ותקופת ה'פילגשות' יכולה לארוך כמה חודשים, עד שהזוג מחליט אם פניהם לנישואים או לפרידה. אנו מודעים שיש תופעה אחרת וממושכת של 'פילגשות' שבה בני הזוג הופכים להיות 'ידועים בציבור', כלומר זוגות שנשארים יחד לאורך שנים ולעולם אינם מתחתנים. בקשרים מהסוג הזה, ייתכן באמת שהאישה זכאית לכתובה בעת ההיפרדות, כמו דעת ר' יודה בירושלמי (ראו חלק 2 לעיל), או מומלץ שהזוג יגיע מראש להסכם ממון או להבנות אחרות. הרב אליהו חזן (1848-1908) הגיע למסקנות דומות בעת ששימש הרב הראשי של אלכסנדריה. הוא התיר פילגש במצבים מסוימים והוסיף תנאים: "לעשות כל אלו התנאים בכתב ובחתימת האיש והאשה. וגם שיתחייב האיש שאם ישלחנה מביתו מחוייב לתת לה סך הגון. וכן אם ימות תקח מיורשיו סך מה כאשר יאותו ביניהם, כי באופן זה תהיה היא בטוחה בו ולא תמעל בו מעל לבקש אהבת זרים". שו"ת תעלומות לב, אבן העזר, חלק ג', סימן לב.

⁹⁴ אלא אם כן מדובר במקרה חריג מאוד. ראו למשל מיכל טיקוצ'ינסקי ורחל שפרכר פרנקל, "תזהירם מן הפילגש", אקדמות יז, שבט תשס"ו, עמ' 68.

הרמב"ן שואל על דברי הרמב"ם: "כי באיזה מקום הוזכרה גזירה זו בתלמוד? ואיזה ב"ד נמנו עליו?". על כך היה הרדב"ז עונה, כי במסכת סנהדרין נאמר כי זאת גזרת בית דינו של דוד, וכי הגזרה לטעמו חלה על כל אישה: פנויה ומיוחדת. נדמה, עם זאת, כי הצדק עם המפרשים הטוענים שהגזרה נועדה למנוע את התופעה שבה גברים מתייחדים עם פנויות ללא הבחנה, ובמילותיו של הרב יעקב עמדין: "ודאי לא גזרו על יחוד פנויה, אלא כשאינה מיוחדת לאיש".

לגבי הלכות נידה, ראינו שאין הבדל בין נשואה לפנויה. פנויה שרוצה לקיים יחסים חייבת לטבול. בעניין הזה היו שתי גישות שונות והפוכות: מחד גיסא, לא רצה הריב"ש לפרסם אפשרות זאת מן החשש שמא פנויות תטבולנה ותקיימנה יחסים; מאידך גיסא, פחד הרא"ש להתיר את המשרתת הפנויה שמא היא תתבייש לטבול.

אפשר לומר שכיום שתי הטענות עומדות במקומן. בתגובה לחששו של הריב"ש, יש לזכור שבלי אפשרות הפילגשות, הגברים עלולים להיכשל באיסורים דרבנן או דאורייתא כמו הוצאת שכבת זרע לבטלה או קיום יחסים עם נוכריות או זונות. יש גם זוגות שכבר מקיימים יחסי מין ועושים כך בלי הקפדה על הלכות נידה, במזיד או בשוגג, אך אפשר לחנך זוגות אלו לגבי הלכות נידה, שהן דאורייתא. יהיו גם זוגות שיבחרו שלא לקיים יחסים, מכיוון שהם מתייחסים ברצינות להלכה ומבינים שגם עליהם מוטל לשמור על הלכות נידה. הם אומנם לא חשבו על העניין הזה קודם, אך עכשיו הם יבינו שהם אינם מוכנים לצעד הרציני הזה. תקוותנו היא שבעקבות לימוד הנושא זה, יגדל מספרם של זוגות כאלה.

לזוגות מרקע 'חילוני' ייתכן שתהיה התנגדות רעיונית להלכות הנידה, או שתועלה הטענה שעניין זה שייך רק לזוגות נשואים. אפשר אומנם לנסות ולשכנע אותם, אולם ייתכן שהמאמץ לא ינחל הצלחה רבה, וממילא אותם אנשים יעברו על הלכות נידה גם בחיי הנישואים.

גם חששו של הרא"ש שייך. ייתכן שהאישה תתבייש לטבול, אך אין זה דווקא היבט שלילי: הצורך בטבילה יכול לשמש דווקא מחסום נוסף בדרך ליחסי אישות, והזוג יצטרך לשקול ברצינות רבה יותר את המעשה שהם מעוניינים לעשות, לשוחח על כך ולהתכונן אליו בהתאם. טבילה במקרה הזה אינה רק הדבר הנכון לעשות מבחינה הלכתית, אלא גם אמצעי למניעת הפקרות מינית, ואף יותר את השליטה בידיה של האישה.

טבילה עשויה להוסיף ממד נוסף של התכוונות והעמקה ליחסים. היהדות היא, בדרך כלל, דת מאוד מעשית, והמחשבה אינה מספיקה, אלא אם היא מלווה במעשה. יהודים המתייחסים ברצינות למורשת ולהלכה יצטרכו להתמודד גם עם הלכות נידה.

אנו צועדים, אם כן, בדרך שסלל לנו הרמב"ן: לא עלינו לאסור דבר שמותר מן התורה, במיוחד לאור המציאות היום. אנו יכולים לעודד את הזוגות שמקיימים

יחסים לעשות זאת במסגרת ההלכה. עם זאת, אנו מסתייגים מטענותיו החברתיות והמוסריות של הרב יעקב עמדין שתמך בפילגשות לגבר הנשוי כבר לאישה אחרת. אנו סוברים כי על הגבר הנשוי להיות חזק דיו כדי להתגבר על יצריו ולהיות נאמן לאשתו, וכמובן שאיננו מעודדים הריון ולידה מחוץ למסגרת הנישואים.

לסיכום, אנו מעודדים זוגות לא נשואים כמותכם להינשא. אם אינכם מוכנים להתחתן, אך חשים בשלים בזוגיות, מוכנים נפשית ונחושים לקיים יחסי אישות, עליכם לשמור על הלכות נידה. אינכם חייבים לספק גושפנקא רשמית למעמד שלכם, אבל ראוי לשקול הצהרה הדדית של זוגיות נאמנה בפתח החברות. אם הזוגיות תתפרק, עלייך (ומומלץ שגם על נעם)⁹⁵ לחכות לפחות שלשה חודשים לפני יצירת קשר חדש עם בן זוג נוסף.

שלמה זכרוב

כ"ט בטבת תש"ף

יום היארצייט (יום השנה לפטירתה) של אמי מורתני, גיטל בת אנה ומתתיהו הכהן ירושלים תובב"א

בהסכמת:

הרב דיאנה וילה

הרב שלמה זכרוב

הרב גיל נתיב

הרב פרץ רודמן

הרבה מיכל שוורץ

נמנעים:

הרב ארי חסיד

האב אבי נוביס-דויטש

⁹⁵ באופן מסורתי, האישה צריכה להמתין שלושה חודשים, משום שאם היא בהריון צריך להבחין בין זרעו של האיש הראשון לזרעו של האיש השני. אפילו אם היום יש דרכים מתקדמות יותר להבחנה, ראוי לאישה ולאיש לחכות לפחות את הזמן הזה, מסיבות רגשיות ונפשיות.